

Şehir ve İktidar: Tanzimat Öncesi Osmanlı Mardin’inde İktidar

İbrahim Özcoşar*

Öz: Bu makalede Osmanlı dönemi şehir-devlet ilişkisi, taraflardan herhangi birini özne-nesne bağlarına hapsedmeden, Mardin örneğinde incelenmiştir. Osmanlı taşra yönetiminde merkeze bağımlılık düzeyinin temel göstergeleri değerlendirilerek şehir ve iktidar ilişkileri açıklanmıştır. Şehirdeki Osmanlı bürokrasisi ve aygıtları ile yerel iktidar grupları arasındaki ilişki düzeyi ekonomik ve idari düzlemde ele alınarak ilişki biçimleri sorgulanmıştır. Osmanlı modernleşmesi öncesine yoğunlaşılacak çalışmada, Mardin’in politik tarihinin yerel iktidar gruplarının kendilerine iktidar alanı oluşturma mücadelelerinden ibaret olduğu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şehir, iktidar, eyalet, sancak, Mardin.

City and Administration: Administration in Ottoman Mardin before Tanzimat

Abstract: In this article, city-state relation in the Ottoman period was examined in the example of Mardin without enclosing any of the sides within the subject-object contexts. By evaluating basic indications of interdependency degrees in the Ottoman rural administration, the relations between city administration and state were explained. The level of relations between the Ottoman bureaucracy, its instruments in the city and the local power groups was discussed in the economic and administrative level, and their relation forms were questioned. In the study, which focuses on the pre-Ottoman modernization period, it is discussed that Mardin's political history consisted of the struggles of the local power groups to create a power domain for themselves.

Keywords: City, power, province, sanjak, Mardin.

* Prof.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, iozcosar@yahoo.com.

Giriş

Tanzimat öncesinde Osmanlı iktidarının Mardin’de hangi sosyo-politik ağlar üzerinden ve nasıl işlediği bu makalenin temel sorunsalıdır. İmparatorluk/devlet, bağlı devletler, eyaletler üzerinden yapılan daha genel değerlendirmelerle kıyaslandığında Mardin gibi bir sancak/kaza/nahiye üzerinden Osmanlı döneminde oluşan iktidar yapısını çözümlenmeye çalışmak hem Osmanlı yönetim pratiğini hem de Osmanlı şehri anlamaya yönelik yeni ufuklar açabilir. Geniş bir imparatorluğun oldukça gelişmiş kurumsal ağının merkezden uzak sayılabilecek nispeten küçük bir şehre yansımalarını incelemek, bir yandan imparatorluk bürokrasisinin ürettiği yığınla yazışmayla boğuşma diğer yandan tüm bu belgelerin dayattığı resmi anlayışı aşabilme ve şehrin farklı gerçeklerini yakalayabilme gibi bir zorluğu içeriyor. Elbette bunların arasında, farklı kaygıların yönlendirdiği modern tarih çalışmalarının şekillendirdiği şablonların baskılamasını da saymak gerekir.

Osmanlı dönemi şehir-devlet ilişkisini özne-nesne bağlamlarına, ikiliden birini özne diğerini nesne olarak konumlandırarak hapsedmeden incelemek, özgün sonuçlar doğuracaktır. Yönetimi sadece devletin yapıp ettikleri veya yapamadıkları üzerinden okumak çabasının ortaya çıkardığı tablo, yanıltıcı olabilir. Elbette tersi bir önermeyle, şehri tamamen bağımsız bir yapı olarak değerlendirmek de aynı sonucu doğuracaktır.

“Yönetim ve siyaset” gibi neredeyse bütünüyle devlet aygıtıyla özdeşleştirilen bir konuda, devlet-şehir ikilisinin ilişki düzeyini açıklamak daha baştan itibaren devleti ön plana çıkaran savrulmalara sebep olabilmektedir. Merkezî iktidar mekanizmalarına dâhil olmanın, şehri herhangi bir alanda iradeden yoksun bir nesneye dönüştürme imkânı/ihtimali “şehir(ler)in doğasıyla” çelişmektedir. Bunun yanında merkezî yönü ne kadar ağır basarsa bassın, Osmanlı gibi farklılıkların birlikteliği üzerine inşa edilmiş siyasi yapıların tebaasıyla ilişki kurma şekilleri, yönetim alanını da içine alan bir toleransı zorunlu kılmaktaydı. Bu denklemin ortaya çıkardığı Osmanlı şehir tipini Faroqhi (2004: 700) şöyle tanımlamaktadır: “Bir uçta ‘özerklikten’ diğer uçta ‘bağımlılığa’ kadar uzanan bir yelpaze içinde, ortalarında bir yerde duran Osmanlı taşra kentleri ‘yarı-bağımlı’ olarak tarif edilebilir. İlkçağ Akdeniz kentini, Avrupa Ortaçağı’nın özerk kentini ve yeni ve yakınçağların teritoryal hükümdarlarının egemenlik alanı içinde yer alan ‘tabi kent’i kapsayan bir kategoriler sistemi içinde Osmanlı kentleri üçüncü kategoriye girer. Ancak erken modern Avrupa kentleri tabiiyet altına girmeleri sonrasında bile, siyasal manevralar yapma kabiliyetlerini bir miktar korudular; aynı şey Osmanlı kentleri için de geçerlidir.”

Bu yarı-bağımlılık hâlinin, Osmanlı Devleti ile şehre hangi açılardan yaklaşıldığına, zamana ve mekâna göre oldukça farklı ölçülerde olduğunun altını çizmek gerekecektir. Yarı-bağımlılık bağlamında, devlet-şehir etkileşiminin ortaya çıkardığı iktidar alanları içinde bir paylaşımından söz etmek mümkündür. Bu paylaşımında devletin bürokratik bir zemin içinde yazılı ve aşikâr iktidar alanlarının

karşısında; şehrin belli bir tarihî arka plana ve geleneğe sahip, devletin bürokratik yapısı içinde kendini gizleyen, bu gizliliğe rağmen hep bilinen ve göz yumulan, bazen alan açılan bir yerel iktidar ağından bahsetmek mümkündür. Burada devletin rolüne de gerçekçi yaklaşmak gerekir ki aşırı anlam yüklenmiş bir merkezilik üzerinden çevreye her şeyi dayatan devlet profili, özellikle uygulamalarda, Osmanlı gerçekliği ile çok uyuşmaz.

Bu ilişki ağının ilk belirleyicisi, devlet ve şehir arasındaki ilişkinin başlama şeklidir. Osmanlı Devleti-Mardin bağlamında ele alındığında, Mardin ve çevresinde Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilme şekli ilk belirleyicilerdendir. Mardin’in Osmanlı hâkimiyetine girmesi süreci, Çaldıran Savaşı’nın ardından yaşananlarla ilişkilidir: Yavuz Sultan Selim’in, Çaldıran zaferinden sonra bölgeyi Osmanlı hâkimiyetine alma konusunda çok da istekli olmadığı anlaşılmaktadır. Bir yandan merkez ordusunun isteksiz tavırları, diğer yandan Batıya yapılacak seferlerin daha cazip olması gibi hususlarla açıklanabilecek bu durumun tersine dönmesinde, bölgedeki Safevî varlığından muzdarip olan Kürtlerin ısrarlarının da etkisi olmuştur. Bu süreçte Kürtlerin ısrarlarında sözcü görevini yürüten İdris-i Bidlîsî’nin girişimleriyle Yavuz Sultan Selim’in bölgenin Osmanlı hâkimiyetine alınmasına ikna edilmesiyle önce Diyarbakır, Safevî kuvvetlerinden temizlenmiş, ardından Safevîlerin Mardin’e sığınmasıyla Osmanlı kuvvetleri ve Kürt mirleri Mardin önlerine gelmişlerdir (Bidlîsî, 2001: 279; Hoca Sâdeddin, 1280: 299-303; Göyünç, 1994: 466) ¹. Bir askeri harekât yerine, şehrin ileri gelenleriyle görüşmeler yapılarak şehre girilmiştir. Özellikle şehrin ileri gelenleriyle münasebeti bulunan Hasankeyf Mîri Melik Halil Eyyubî’nin girişimleri sonrasında şehrin temsilcisi olarak gönderilen Seyyid Ali Nusaybîni ile yapılan görüşmeler neticesinde şehir halkı, Safevî kuvvetlerini iç kaleye sığınmak zorunda bırakmış ve şehrin kapılarını Osmanlı kuvvetlerine açmışlardır. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin kendi aralarında çekişmeler sebebiyle şehri terk etmeleri sonrasında, şehir tekrar Safevî kuvvetlerinin eline geçmiş ve Safevî kuvvetlerinin bölgedeki ana karargâhı haline gelmiştir. Osmanlı ordusunun Safevî kuvvetlerine yönelik birkaç girişiminin başarısız olması, Safevîlerin de kendilerine destek kuvveti olarak Alevî Türkmenleri teyakkuza geçirmeleri sonrasında tarafların Koçhisar yakınlarındaki Dede Kargın sahrasında yaptıkları savaş, bölgede Safevî ve Alevî Türkmenlerin gücünün tamamen kırılması ve bütün bölgeyle birlikte Mardin’in de Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle sonuçlanmıştır (Bidlîsî, 2001: 278; Göyünç, 1991: 19-25).

Osmanlı Devleti, Safevî kuvvetlerinin temizlenmesinin ardından bölgeyi Diyarbakır Eyaleti olarak kendi idari sistemine dâhil etmiş ve eyalet sistemine eklediği 4 farklı yönetim şekli uygulamıştır. Klasik sancak sisteminin yanında hükümet, yurtluk-ocaklık (Özcoşar, 2017:19) ve mir-i aşiret (Ayn-ı Ali, 1280: 35; Ünal, 2006: 284) ² uygulanan diğer sistemler olmuştur. Mardin bu tasnifte,

¹ Detaylı bilgi için bkz. Özcoşar, İ. (2017). “Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş”. Osmanlı Devleti ve Kürtler. İbrahim Özcoşar-Shahab Vali (Ed.), İstanbul:Kitap, 9-36.

² Aynca mîr-i aşiret için MŞS 259’daki şu belge önemli ipuçları vermektedir:

etrafındaki geniş coğrafyada hükümet, yurtluk-ocaklık ve mir-i aşiret sistemleri uygulanan bir sancak olarak Osmanlı eyalet sistemine eklenmiştir.

Mardin'in Osmanlı hâkimiyetine giriş süreci, bu süreçte bölge ve şehir halkının tutumu Safevîlerle kıyaslandığında Osmanlı Devleti'nin tercih edilen bir iktidar olduğunu, hatta panoramik bir yaklaşımla Osmanlı iktidarının bölgedeki hâkimiyetinin Osmanlı'dan çok, bölge halkının iradesiyle gerçekleştiğine dair ipuçları sunmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere bölgenin Osmanlı idari yapısına eklenmesi sürecinde bu durum oldukça etkili olmuştur. Padişah ve hanedandan başlayıp taşraya uzanan bir silsile ile kendi otoritesini kuran Osmanlı iktidarı, bölgede ilk bakışta merkezi yapısıyla çelişir görünen birçok uygulamayla, bölgesel güçlere de iktidar alanları açmıştır. Bunun bir tercihten çok şartların sürüklediği bir zorunluluğa hatta bölgenin Osmanlı hâkimiyetine alınması sürecinde bölgesel güçlerle yapıldığı söylenen, ama yazılı belgelerle henüz ispatlanamamış anlaşmalara dayandığı açıktır.

Mardin'in doğrudan Osmanlı Devletine bağlı bir sancak olarak örgütlenmesi kuşkusuz daha baştan itibaren çevresinde hükümet veya yurtluk-ocaklık olarak kabul edilen birimlere (bazen bu birimin sınırlarında şehirler de vardı) nazaran daha muktedir olunabilir bir iktidar alanı olarak görüldüğünün göstergesi olarak kabul edilebilir. Buna rağmen Osmanlı idaresi altında geçirilen 400 yılı aşkın süre bir bütün olarak değerlendirildiğinde şehrin yerel iktidar gruplarının kendilerine iktidar alanları oluşturmak, bu alanları korumak ve devam ettirmek konusunda oldukça mahir olduğu görülecektir. Bu makalede, bu sürecin ilk 300 yılına yoğunlaşılacak, Osmanlı Devleti ve Mardin ikilisi üzerinden modernlik öncesi şehir-devlet ilişkisi değerlendirilecektir.

“Deftere Yazılmak” ya da Merkezi İktidarın Tescili

Osmanlı taşra yönetiminde merkeze bağımlılık düzeyinin temel göstergesi “deftere yazılmak” tı. Devletin kayda geçirmesi aynı zamanda bir temellük göstergesi olarak iktidar alanının tesciliydi. Hükümet, yurtluk-ocaklık, mîr-i aşiret ve eyalet-sancak sistemleri arasındaki temel farklardan biri de deftere yazılmaktı. Hükümetler, tımar sistemine tabi olmadıkları için tahrir yapılmadığından başka bir

Kıdvatü'l-emâsil ve'l-akrân mîr-i 'aşiret beglerinden Mehmed zîdeka druhtevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsil olıcak ma'lûm ola ki düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfehham nizâmü'l-'âlem müdebbir-i umûrî'l-cumhûr vezîrim Kurd Paşa edâmallahu iclâluhu dîvân-ı hümâyûnıma 'arz gönderüb kadimî Milo-Meylo (?) nâm 'aşiret beglerinden olub ve ol vilâyetin ehl-i vukûfi olmağla tahsilî 'asîr olan emvâl-ı mîrîyi cem' ve dahl-i hazîne eyledüğünden ğayrı dâ'imâ yolları kat' iden 'âsîrâb ve Tâsnî (?) ekrâdlarının hakkından gelüb tüccâr ve ebnâ'îs-sebilâ súde-hâl geçüb bir kimesneye zarar ve ziyân erişmeyüb yarar ve müstakim olduğun bin yedi cemâziye'l-âhîrinin on yedinci günü telhis olundukda hakkında mezîd-i 'inâyetim zuhura gelübhatt-ı hümâyûn-ı sa'âdetmakrûnum ile sana Habûr sancağı 'inâyet olub'lâm için ta'yîn olunub gönderilmişdir buyurdum ki hükm-i şerîfim vârid oldukda bir ân ve bir sâ'atte'hir ve terâhî itmeyüblivâ-i mezbûrun hîfz ve hîrâset ve zabt-ı memleket için âdemîn gönderüb berâtin ihrâc eylesesün şöyle bilesin 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın. Tahrîren fi evâhir-i şehri Cemâziye'l-âhîr sene seb'a ve elf. Be-makâm-ı Kostantîniyye el-mahrûse MŞS 259B. 1278 (259 nolu Mardin Şer'iyye Sicili için şu Yüksek Lisans tezinden faydalanılmıştır: Günay, R. (2002). 259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihi Marin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır.)

ifade ile deftere yazılmadığından, merkezî iktidar ile ilişkilerinde bağımlılık düzeyi daha azdı. Yurtluk-ocaklık ile mîr-i aşiret sistemi tahrir dâhil ediliyor, ancak tımarlar aynı aile içinde nesilden nesile aktarılıyordu. Eyalet-sancak siteminde ise tımar tevcihi belli şartlar dâhilinde, teorik olarak, tamamen merkezî iktidarın elindeydi. Tahrir sırasında en çok dikkat edilen, vergi verebilecek hiç kimse ve hiçbir gelirin “*hâric-ez-defter*” kalmaması, yani kayıt dışı tutulmamasıydı. Tahrir görevlilerine gönderilen uyarılar arasında sık vurgulanan hususlardan biri de buydu: “*Efrâd-ı nâstan bir ferd ve ebvâb-ı mahsûlâtta bir habbe cüz’î ve küllî hâric-ez-defter nesne kalmayıp*” (Öz, 2010: 426). Osmanlı yazışmalarında oldukça sık rastlanan “*Ber-mûcebe-i defter-i hâkânî*”ve “*kuyud-ı kadime başvurmak*” gibi ifadeler bu kayıtların aynı zamanda devlet hafızasını oluşturduğunu da göstermektedir.

Mardin’de ilk tahrir, Osmanlı hâkimiyetine girdikten iki yıl sonra 1518’de gerçekleşti. 16. yüzyıl boyunca 1526, 1540, 1564 tarihli 3 tahrir daha yapıldı. Göyünç’ün, Türkiye’de Annales ekolünün etkisiyle yazılan ilk şehir tarihi çalışmalarından biri kabul edilen “16. Yüzyılda Mardin Sancağı” çalışmasının ana kaynağını da bu tahrir kayıtları oluşturmuştur. Tapu tahrir defterlerinin başında, Osmanlı klasik döneminin özelliklerinden biri olan, bazı kanun ve uygulamaların bölgeselliğinin/yerelliğinin önemli göstergesi kabul edilen “*sancak kanunnâmeleri*” yer alırdı. Deftere yazılan coğrafyaya has uygulamaların, padişahın yasama yetkisi çerçevesinde kayda geçirildiği bu metinler genellikle önceki uygulamaların Osmanlı tarafından kendi iktidarı dâhilinde meşru çerçeveye alınması anlamına geliyordu. Mardin’in 1518 tarihli ilk kanunnâmesinde, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan’ın kanunnâmesine dayanıldığı açıkça ifade edilmişti: “*Tafsîl-i kanûn-nâme-i vilâyet-i Mardin bermûcebe-i kanûn-ı Osmânî, mahsûlât-ı kura maaşehr ve bâc ve tamgâ ve cihâthâ der nezd-i şehri mezkûre, bermûcebe-i kanûn-ı Hasan Padişah nihâdeşüde, be-ma’rifet-i mîr-i mirân ve be-kâdî-Âmid ve Mardin, be-ihdiyâr-ı [r]eâyâ-yı vilâyet-i mezbûre.*” (Göyünç, 1991: 157). Kanunnâmenin başındaki bu ifadede kanunnâmenin hazırlanmasında; beylerbeyinin, Amid ve Mardin kadılarının yanında yerel iktidar gruplarının da (*be-ihdiyâr-ı [r]eâyâ-yı vilâyet-i mezbûre*) etkili oldukları vurgulanmaktadır ki bu bir yandan padişahın yasama yetkisinde meşruluk dayanaklarından biri olarak daha baştan itibaren yerel iktidar gruplarının kabul edildiğini diğer yandan tahrir sürecinin de bunlardan bağımsız işleyen bir süreç olmadığını göstermektedir.

Eyaletler Arasında Bir Sancak

Mardin, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra bir liva olarak, bölgede yeni tesis edilmiş Diyarbakır Eyaleti’ne bağlanmıştır. 17. yüzyıla kadar sancak/liva veya kaza hatta bazen nahiye olarak Diyarbakır’a bağlı kalmıştır. 17. yüzyıldan sonra ise ara ara Bağdat ve Musul’a bağlanmıştır. 1625’te Musul’a 1666’da Bağdat’a bağlanan Mardin; 1722 yılında, Abdusselam Efendi’nin ifadesiyle, “*merkezi devlete*” bağlanmıştır. 1728’de tekrar Diyarbakır’a bağlanan Mardin, 1746’da da Amid sancağına bağlı bir kaza konumundadır. 1750’de Mardin tekrar Bağdat’a

bağlanmıştı. Bu bağlılık Bağdat'taki kölemen hâkimiyeti süresince devam etmiş görünmektedir (Abdusselam Efendi, 2008: 79-82; MŞS 252, 12 Rebiülevvel 1159).

Osmanlı idaresinde Mardin yönetiminin göze çarpan çıkmazlarından biri çevresindeki eyaletlerin güç dengeleri arasında, stratejik bir konumda olması sebebiyle özellikle "kriz" zamanlarının paylaşılmaz şehri olmasıdır. Mardin'in eyaletler arasında el değiştirmesi, imparatorluğun doğusundaki politik gündemle; İran ile savaşlar, eyalet valileri, emirliklerin ve aşiretlerin birbirleriyle ve devletle mücadeleleriyle doğrudan ilişkiliydi. Diyarbakır, Bağdat ve Musul arasında Nusaybin'le birlikte bir menzil noktası olmasının yanında, hemen yanı başında bir tahıl ambarı olarak duran Berriye ve nihayetinde istendiği zaman önemli bir askerî güce, ya da tam tersi eşkiyaya, dönüşebilecek aşiretlere ev sahipliği yapan bir periferinin merkezi olmak gibi hususlar eyaletlere cazip geliyor olmalıydı. Bütün bunların yanında önemli bir nakit akışını sağlayan ciddi bir cizye gelirine ve sıkıntılı dönemlerin kurtarıcısı, yüksek sayılabilecek "imdâd-i hazeriye" ve "imdâd-ı seferiye" getirilerine sahip olması beylerbeyi/valiler için oldukça ayartıcı özelliklerdi.

Mardin'in, Diyarbakır eyaletine bağlanması, bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçtiği yıllarda ortaya çıkan bir zorunluluktur. Ancak hem coğrafi yakınlık hem de politik gelişmeler bu bağlılığı neredeyse sürekli kıldı. Mardin'in Diyarbakır eyaleti ile ilişki düzeyinin ana belirleyicisi, bilinenin aksine, idarî ilişkiden çok hukukî ilişkiden kaynaklanmaktaydı. Mardin idari olarak başka eyaletlere bağlı olduğu dönemlerde bile, hukuki olarak Diyarbakır'a bağlıydı. Diyarbakır kadısı aynı zamanda Mardin kadısıydı. Hukuki bağlılığın ötesinde, Diyarbakır beylerbeyleri/valileri için Mardin önemli bir gelir kaynağıydı³. Hatta bu gelir o kadar yüksekti ki, Abdusselam Efendi'nin tabiriyle paşalar sultana iltimas yoluyla Mardin'i Diyarbakır eyaletine bağlama yoluna başvurabiliyorlardı (Abdusselam Efendi, 2008:84).

Bölgedeki politik gündemin en önemli maddelerinden biri Bağdat'ın durumuydu. Mardin, "Acem seferleri" veya başka sebeplerle Bağdat tarafına hem asker hem de tahıl sevkiyatında önemli geçiş noktalarından birini oluşturuyordu. Sık sık bölgeye sevk edilen askerlerin "ta'yinât-ı yevmiyeleri" olan "nan, lehm ve şa'riyye" için "evâmir-i şerifler" gönderiliyordu (MŞS 252, 22 Cemaziyelahir 1139; DŞS 3754, Evasit-ı Rebiülahir 1153; DŞS 3712, 21 Safer 1165). "Bağdad-ı daru'l-cihadkal'ası muhafazasında olan dergâh-i âli yeniçerileri ve cebeci ve topçu ve top arabacıları ve yerli zümeratı ve sairenin ta'yinât-ı yevmiyeleri" için gerekli olan zahirenin, özellikle nakil hususundaki kolaylık sebebiyle, satın alındığı önemli merkezlerin başında Mardin gelmekteydi (DŞS 3712, 21 Safer 1165). Bu sebeple,

³ Bir örnek olarak; Diyarbakır valisi Vezir Hasan Paşa'nın "1161 senesine mahsuben eyalet-i Diyarbakır'den mübeyyin olan 20.000 guruş imdâd-ı hazariyesinden Mardin'e isabet eden 2.000 olarak gurusu belirlenmiş ve çeşitli harçlarla yekûn 2.350 guruşa çıkmıştı. MŞS 252 23 RA 1161. Diyarbakır şer'iyye sicilleri bize eyaletin en önemli "imdâd-ı seferiye" kaynaklarından birinin Mardin olduğunu göstermektedir. Mardin "imdâd-ı seferiye miktarı bakımından nefis-i Amid'ten sonra en fazla gelir toplanan idari birim olduğu gibi en yakın rakibiyle arasındaki fark neredeyse iki katıydı. DŞS 3754 20 Zilhicce 1151; DŞS 3743, 23 Şevval 1180.

Bağdat valilerini İran karşısında güçlü tutmak isteyen Osmanlı Devleti, belli dönemlerde Mardin’i Bağdat eyaletine bağlamıştır. Elbette, güçlü bir vali her zaman olumlu anlamlar taşıyamıyordu ve bu durumlarda valinin etki alanını daraltmak merkezin daha çok işine geliyordu. 19. yüzyılın başlarında, Kölemenlerin iktidarına son vermek için merkezî iktidara önerilerde bulunan Halet Efendi’nin önerilerinden biri de, Bağdat valilerinin gücünü azaltmak için Mardin’in Bağdat’tan alınıp Diyarbakır’a bağlanmasıdır. Halet Efendi, bu önerisini desteklemek için 18. yüzyılın ilk yarısında Bağdat valiliği yapan Ahmed Paşa zamanında yaşananları örnek olarak göstererek, Mardin’in bir vali için nasıl bir gücü ifade ettiğini anlatmaya çalışır. Buna göre; *“Valiliği sırasında da gücünü arttıran Ahmed Paşa bir ara Bağdat’tan azledilerek Erzurum valiliğine atandı. Ancak Erzurum gelirlerinin, debdebeli bir yaşantı süren ve kalabalık bir dâire halkına sahip olan Ahmed Paşa’nın maddi ihtiyaçlarına kâfi gelmesi imkânsızdı. Bu yüzden kendisine tekrar Bağdat verildi. Bir kere Bağdat valiliğinden azledilen Ahmed Paşa bunun bir daha tekrarlanmaması için çâreler aramaya başladı. Nihayetinde Diyarbakır Eyaleti’nde oldukça müstahkem bir kaleye sahip olan Mardin’i almaya karar verdi. Ele geçirilmesi güç olan bu şehri aldığı takdirde kendisinin valilikten azledilmesinin mümkün olmayacağını düşünüyordu. Üstelik Anadolu ve İstanbul’da meydâna gelen her olaya daha çabuk vâkıf olabilecekti. Bu amaçlarla Mardin’in mâlikâne usulüne uygun olarak kendisine verilmesini talep etti. Talebi kabul edilerek Mardin Diyarbakır eyaletinden ayrıldı ve Ahmed Paşa’nın uhdesine verildi.”* Halet Efendi bu önerisine rağmen bir çekincesini de belirtmeden yapamaz. Bağdat’ın İstanbul’a ödemesi gereken muhallefât bedelinin onda biri Mardin gelirlerinden elde edildiğinden Mardin’in Bağdat’tan ayrılması, eyaletten ısrarla talep edilen verginin ödenmesinde zorluk yaşanması anlamına gelebilirdi (Yenidünya, 2009: 33).

Mardin’in Musul’a bağlandığı dönemler ise oldukça kısa dönemler olmuştur. Abdusselam Efendi, IV. Murad döneminde bir ara Mardin’in Musul’a bağlandığından bahseder. 19. yüzyılın ilk yarısında da bölgede kendince bir güç oluşturmaya çalışan Musul Valisi Mehmed Paşa’nın girişimleriyle Mardin, Musul’a bağlanmıştır. Mehmed Paşa’nın bu süreçte Mardin üzerinden yürüttüğü politika 17. ve 18. yüzyıllardakinden farklı değildir. Bağdat’ta Kölemen hâkimiyetinin sona ermesinin ve Mısır gaillesinin oluşturduğu boşlukta Mehmed Paşa bölgesel bir güç olmaya çalışmakta ve bunun için de Mardin’in Musul’a bağlanmasını talep etmektedir (bkz. Özcoşar, 2009: 64 vd.).

Ekonomik Sistem, Yöneticiler ve Yerel İktidar Grupları

Klasik Osmanlı yapılanmasında, ekonomi ile iç içe geçmiş, birbirinden ayrıştırılması imkânsız bir yönetim sistemi mevcuttu ve bu sistemin oluşturduğu siyaset alanı, özellikle taşrada iktidar ağlarının şekillenmesinde belirleyici unsurların başında geliyordu. Bu yapı içinde görevi salt ekonomi ve ekonomi politikaları olan herhangi bir organdan bahsetmek mümkün olmadığı gibi görev alanına ekonominin bir şekilde girmediği bürokratik bir birimden bahsetmek de

mümkün değildir. Genç, bu durumu şöyle ifade eder: “Klasik Osmanlı sisteminde, bugünkü anlamı ile bir iktisat politikasından, muhtevası, hedefleri ve davet organizasyonunda münhasıran bu işle görevli organların varlığı bakımından bahsetmek kolay değildir. Devlet, birçok iktisadî fonksiyonlar görmekte ve faaliyet esnasında çeşitli hedefler tespit etmekte idi. Ancak bu fonksiyon ve hedefler, hiçbir zaman sırf iktisadî bir mahiyet göstermez, ekseriya siyasi, idarî veya malî hedef ve düşüncelerle iç içe, birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunurdu. Bunun açık bir belirtisi, iktisadi mahiyette kararları alan veya uygulayan organları bürokrasi içindeki fonksiyonları itibarı ile tamamen iktisat-dışı alanlarda görevli organlar olmasıdır. Kazasker, kadı, defterdar, darphane nazırı, gümrük emini, divan beylikçisi, ilh. gibi görevlilerin başka fonksiyonları arasına serpiştirilmiş olan iktisadî kararlar, bir tür yan ürün niteliğinde idi.” (Genç, 2014:39-40). Osmanlı klasik yönetim sistemi açısından bakıldığında “ekonomik olanı siyasi olandan açık ve net çizgilerle ayırmak da olanaksızdır.” (Faruqî, 2004: 669). Askerî sınıf olarak nitelendirilen yönetici sınıfın tamamının faaliyet alanı ekonomik bir zemin üzerinde yürütülüyordu. Bir şehri yönetmenin önceliklerinden biri de, şehri devletin ekonomik sistemine eklemlenmekti. Safevîler gibi bölgede ekonomik krize sebep olmuş bir iktidarın ardından Mardin’e hâkim olan Osmanlı’nın şehri ekonomik yapısına eklemeyen tam bir idari teşkilatlanma oluşturmadığı görülmektedir. Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak/liva olarak, sancak beyi tarafından yönetilmesi gereken Mardin uzun süre, hukukî ve beledî işler için bir kadı atanması suretiyle eyalet merkezinden yönetilmiştir (Göyünç, 1991:34). Tahrir yapılmaması, Osmanlı ekonomisine eklenmemiş olmak, aynı zamanda idarenin de tam olarak tesis edilmemesi anlamına geliyordu. Bu sebeple klasik eyalet sisteminin uygulanması yerine doğrudan bir beylerbeyince yönetmek, sınırlara yeni dâhil edilmiş bir şehirde daha güçlü bir varlık gösterip geçiş aşamalarını hızlandırmak anlamı da taşıyabilirdi. Bu bakımdan 1518’deki ilk tahrir şehrin Osmanlı idari sistemine dâhil olması sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır.

1518’deki tahrir sürecinde Mardin’in gelirleri has, zeamet ve tımar olarak sisteme dâhiledilirken Osmanlı yönetim hiyerarşisi dikkate alınmıştır. Haslar padişah başta olmak üzere, Diyarbakır beylerbeyi ve başka eyaletlerdeki sancak beylerine tahsis edilmişti. 16. yüzyılın sonlarında valide sultanlara “başmaklık tarikiyle” verilen haslar da vardı (MŞS 259, 17 Zilkade 1007). Zaman zaman Diyarbakır defterdarına gönderilen emirler yeni ifrazlar yapılarak “mîr için zabt olunması” isteniyor ve has gelirlerine yenileri ekleniyordu (3 Nolu Mühimme, 13 Zilhicce 967). Padişah hasları şehirdeki bazı vergiler ile havass-ı hümayûn köyleri diye isimlendirilen köylerin gelirlerinden oluşuyordu. 17. yüzyıldaki divân kayıtlarından padişahın cep harçlığı olarak bahsedilen bu gelirlerin başkente intikaline özel bir ihtimam gösterildiği anlaşılmaktadır⁴. 1518 tarihli tahrirde adı

⁴ “Bâ-hatt-ı Ulyâ.
Hüküm-i sâbık üzerinde.

geçen zaimler dikkate alındığında, şehir ve çevresinde isimler ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte bazı paşaların adamları ile iki Trabzonlu da zeamet sahibidirler. Tımar sahiplerine gelince şehir ve çevresinden isimler oldukça görünür bir şekilde artmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Mardin gelirlerinin önemli bir kısmı merkezin temsilcilerine, daha az bir kısmı da yerel iktidar gruplarının temsilcilerine tahsis edilmişti. Ancak, aşağıda bahsedileceği üzere bazı hasların mukataa usulü ile işletilmesi, bazı zaimlerin yerlerine vekil tayin etmeleri (MŞS 259, 5 Muharrem 1007) ve tımar sahiplerinin tımar gelirlerini maktu olarak vermeleri (MŞS 259, 12 Muharrem 1007) gibi hususlar Mardinlilere bu gelirlere ortak olabilecekleri alanlar açmaktaydı. Osmanlı iktidarının ilk yıllarında kayıtlar oldukça merkeziyetçi bir yapıya işaret etse de, zamanla bu yapının yerel isimlerin müdahalesine açık hale geldiği görülmektedir. 18. yüzyılın ortalarında bile Divân-ı Hümâyûna yapılan şikâyetlerde şehir eşrafınca “*tegallü benahz u kabz*” edilen zeametlerden bahsediliyordu (Diyarbakir Ahkâm Defterleri, C.2: 155).

16. yüzyılın sonlarında, Diyarbakır ve Rakka eyaletlerinde yeniden tahrir ihtiyacı duyulmuş ve tahrir görevi Lahsa Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya tevdi edilmiştir. Akdağ, yeni tahriri voyvodaların usulsüzlükleri ve baskıları sonucu köylerin boşalmış olmasına bağlar. Hatta “*celali fetreti*” olarak tanımladığı kriz sürecinin Orta Anadolu'dan önce Diyarbakır ve Mardin yöresinde başladığını ileri sürer (Akdağ, 2009: 431). Akdağ'ın, abartılı bir kaos okumasına sebep olan belgeler, rakip oldukları açıkça belli olan Lahsa Beylerbeyi Ahmed Paşa ve Diyarbakır Beylerbeyi Murad Paşa'nın resmi yazışmalarına dayanır. İki beylerbeyi arasında “*tahrir*” işinin getirisinden kaynaklanan çatışma divânı bayağı meşgul etmiş görünmektedir. Bu süreçte Milli aşireti reisi Mir Mehmed ile Beylerbeyinin müsellimi Yusuf Ağa arasında yaşananlar, rant çatışmalarında yerel iktidar gruplarının rolünü de gözler önüne sermektedir. Mardin ve çevresinde, sık sık soygun ve yağma faaliyetlerinde bulunan Kürt ve Arap aşiretlerine karşı başarı elde eden Mir Mehmed Bey'e bu başarısına karşılık, Diyarbakır Valisi Kurt Ahmed Paşa tarafından Habur sancak beyliği ile birlikte harap köylerin bazıları mukataa üzere iltizam olarak verilmiştir. Ancak bu mukataa gelirleri, beylerbeyinin adamları ile Mir Mehmed arasında bir çatışmaya sebep olmuştur. Mir Mehmed

Mardin'e varınca yol üzerinde olan kâdîlara hüküm ki: Hâlâ Mardin'den Âsitâne-i Sa'âdetüm'e gelecek hazinenün hıfz u hırâseti mühimmâtın olmağın hıfz u hırâseti düpemin ü sâlim birbirinüze ulasdurup Âsitâne-i Sa'âdetüm'e vâsil eylemek emrüm olmışdur. Buyurdum ki: Vardukda, her birinüzün taht-ı kazâsına dâhil oldukda hıfz u hırâset idüp emîn ü sâlim birbirinüze ulasdurup ihmâl ü müsâheleden ihtirâz eyleyesiz.”, Gurre-i Za., sene 1026/31 Ekim-13 Kasım 1617, 82 Nolu Mühimme Defteri.

“Mim. Çelebi

Mardin kâdisına hüküm ki:

iftihârul-havâs ve'l-mukarrabîn, mu'temedü'l-mülûkve's-selâtin Dâru's-sa'âdetüm Ağası olan Hâcî Mustafâ Ağa dâme ulüvvühü Sûdde-i Sa'âdetüm'e arz gönderüp; “Cenâb-ı celâlet-me'âbumun ceb harçlığı için ta'yîn olunan Mardin hâslarında hös-nisîn olup tavattun iden re'âyâsına kimesneyi dahl itdürmeyüp husûs-ı mezbûriçün emr-i serîf dahî ibrâziderlerse ellerinden alınıp der-kîse idüp Âsitâne-i Sa'âdetüm'e gönderile; re'âyâ-yı hös-nisîn ve gayri voyvodaya zabtitudürilmek” için emr-i serîf recâsına arz itmeğın buyurdum ki: Vardukda, cenâb-ı celâlet-me'âbum için ceb harçlığına ta'yîn olunan hös-nisîn re'âyâyâ ve gayriye âhardan bir ferdi dahl ü ta'arruz itdürmeyesin. Husûs-ı mezbûriçün emr-i şerîf dahî ibrâziderler ise ellerinden alup der-kîseidüp Sûdde-i Sa'âdetüm'e gönderesin. Yevmü'l-İsneyn, fi 3 M., sene: 1027/31 Aralık1617. 82 NoluMühimme Defteri.

Bey kendisini destekleyen bazı devlet ricaline rağmen, Yusuf Ağa karşısında başarısız olup ve “ısyan ve tuğyanı” sebep gösterilerek “*fetvay-i şerife ve emr-i padişah*” ile aşiret reisliği kendisinden alınarak aynı aileden Nevruz beye verilmiştir (Akdağ, 2009:434-435). Beylerbeyi seferde olduğu için yerine vekâlet eden Müsellim Yusuf Ağa’nın kimliği hakkında bilgi sahibi değiliz, ancak yerel iktidar gruplarından olma ihtimali göz ardı edilemez. Milli aşireti gibi bölgenin en güçlü sosyo-politik yapısına liderlik yapan Mir Mehmed Bey’in, tımar mukataaları gibi resmi olarak devlete ait gelirlerin paylaşılması sürecinde yaşadıkları, yerel iktidar grupları açısından devletin gözde görevlisi olmakla eşkiya olmak arasındaki ne denli ince bir çizgi olduğunu ortaya koymaktadır.

Mardin’de Osmanlı idaresinin tesisinde de tımar ve iltizam sistemi esas alınmıştır. Bu iki sistem dâhilinde gelirleri mukataa olarak örgütlenen Mardin’de 16. yüzyılın sonlarında yönetici olarak voyvodalara rastlanılmaktadır (MŞS 259, 27 Rebiülahir 1007; 8 Zilkade 1007). Bu voyvodalar, hem has gelirlerini toplamak için görevlendirilen has sahiplerinin temsilcileri hem de şehrin sancak beyi düzeyinde yöneticisidirdiler. Şer’iye sicillerinde voyvodaların, valide sultanlara tahsis edilen başmaklık gelirlerini toplamakla görevlendirildikleri açıkça ifade edilmektedir⁵. Aynı zamanda Mardin’de sancak beyi olmayışı ve gelirleri has olarak verilmiş sancakların idaresinin voyvodalığa çevrildiği düşünüldüğünde Mardin’e atanan voyvodaların sancak beyleri gibi idarî ve malî yönetici oldukları anlaşılmaktadır (Özkaya, 1994: 24; Çadırcı, 1997: 29; Akdağ, 1995: 64). Mardin mukataası 3 yıllığına iltizama verilmesine rağmen, voyvodaların sık sık değişmesi sorunlar yaşandığını göstermektedir (Abdusselam Efendi, 2008: 80 vd.). Mardin’e atanan “*dergâh-ı âlî çavuşlarından*”, “*dergâh-ı âlî müteferrikalarından*” veya “*dergâh-ı mu’allabevvâblarından*” olan voyvodalar genellikle görev yerlerine gelmiyorlar ve yerlerine vekil tayin ediyorlardır (MŞS 259, 27 Rebiülahir 1007; 8 Zilkade 1007; 22 Receb 1007). İltizam ve havale sisteminin yoğun olarak kullanılması ile devletin resmî gelirleri üzerinde yerel iktidar gruplarına alan açılıyordu. Devlet gelirlerini iltizamla alan mültezimler, havale sistemiyle iltizam işini üçüncü kişilere genellikle de şehrin eşraf ve ayanına devrediyorlardı. Böylece şehirdeki yönetici ve askerlerin maaşlarının dağıtılması dâhil olmak üzere, şehir gelirlerinin denetimi büyük oranda eşraf ve ayan kontrolüne giriyordu (Özcoşar, 2009:8). Osmanlı hâkimiyetinin ilk yüzyılında Mardin’deki yerel iktidar grupları bu vekillikler aracılığıyla resmi bir hüviyet kazanmıştı. Canbakal (2009) bu ilişki ağını “*Osmanlılaşma*” olarak tanımlayarak, Osmanlı merkezi ile yerel iktidar grupları arasında bir bütünleşmeden bahseder: “*Daha somut olarak da, bir yandan yerel halkın merkezin idare ve dağıtım ağlarına dahil olması ve böylelikle, sisteme entegre edilmiş bir seçkinler sınıfının oluşması ve diğer yandan Osmanlı bürokrasisinin mensuplarının ‘yerileşme’sini ifade eder oldu. Yetkililer atandıkları*

⁵ “...vâlide sultân dâmet ‘ismetuhâya başmaklık tarikiyle mukbil olunan hâslarından Mardin hâsları keferesinin cizyeleri taraf-ı mirîden zabt olunugelüb lâkin harâccılar ve subâşıla rziyâdeatlu ile re’âyâyı rencide eylemekle minba’d havâss-ı mezbûre keferesinin cizyeleri voyvodalar cem’ idüb mirîye teslim eylemek üzere emr-i şerîfçâsına..” MŞS 259 17 zikade 1007.

yerde ekonomik girişimlerde bulunarak yerli konumuna gelirken yerliler de maaşlar, görevler ve iltizam mukaveleleri aracılığıyla Osmanlı oluyorlardı. Evlilik ise bağları her iki taraf lehine sağlamaştırıyordu.” (s, 82). Mardin açısından değerlendirildiğinde “Osmanlılaşma”nın en azından Canbakal’ın incelediği Antep’e kıyasla oldukça zayıf kaldığını söylemek mümkündür.

İltizam sistemi, vergi kaynaklarının devlet görevlilerine yerinde tahsisini öngören tımar sisteminin çözülmesiyle beraber ortaya çıkmış, özellikle 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştı. Bu yaygınlığın temel dürtüsü nakit para ihtiyacıydı. En fazla üç yıllığına iltizama verilen gelirlerin 17. yüzyılın sonunda bütçe açıklarını kapatmaya yetmemesi malikâne sistemini doğurdu. 1695’te yayınlanan ünlü fermanla, “..mukataaların, dahilinde bulunan reayayı da himaye edeceği düşüncesi ile askeri zümre mensuplarına kayd-ı hayat şartı ile ve maaşları karşılığında ilzam edilmesine ait tatbikattan, yine aynı mukataaların umuma açık müzayede ile satılması..” (Genç, 2014: 100-101) uygulamasına geçildi. Fermanla yeni sisteme gerekçe olarak, kısa süreli iltizamların kötü idareye ve kısa zamanda daha fazla para kazanma hevesine kapılan mültezimlerin reayaya zulmetmeleri gösteriliyordu. Bu gerekçeye örnek olarak sunulan şehirler arasında, Şam, Halep, Diyarbakır, Adana, Malatya, Ayntap ve Tokat’ın yanında Mardin de sayılıyordu (Canbakal, 2009: 138).

Malikâne sistemi yerel iktidar gruplarına, vekil veya kethuda sıfatıyla ortak oldukları birçok gelir ve yönetim görevine doğrudan ve aracısız sahip olma imkânı sunarak Mardin gibi zaten güçlerini hiç kaybetmedikleri bir şehirde daha güçlü olma olanağı sağladı. 17. yüzyılın sonu 18. yüzyılın hemen başında Mardin’de yönetime talip iki aile, Yakuppaşazâdeler ile Milliler arasındaki mücadele, yeni sistemin “yatırımcı aileleri” ne denli cezbediğini göstermektedir⁶. Bu iki ailenin profili, yerel iktidar grupları hakkında bazı değerlendirmelere imkân vermektedir. Yakuppaşazâdeler, 1629’da Mardin ve Nusaybin haslarını 3 yıllığına iltizamen alan Zülkadiriye Beylerbeyi Yakup Paşa’ya nisbet edilen bir ailedir (Özvar, 2001:92). Bu ailenin, 7 yıl gibi uzun bir süre mültezim olan Yakup Paşa’nın Mardin’de kendi yerine bakan gerçek ailesinden temsilcilerin mi yoksa ona nisbeten Yakuppaşazâde olarak anılan vekillerinin mi devamı olduğu bilinmemektedir. Çok genel bir değerlendirmeyle, sonraki yüzyıllarda tüccar kimliği ile ön plana çıkacak ailenin zamanla “Mardinleşme”yle şehrin elit aileleri arasında yer aldığı söylenebilir (Özcoşar, 2009: 114). Milliler ise köken olarak kırsaldaki aşiretin şehre

⁶ 1694-1711 tarihleri arasında Mardin’de yöneticilik yapanların listesi iki aile arasındaki mücadeleyi özetler: “Yakup Paşazâde İsmail Bey 1106(M.1694) 1 yıl, Kılıslı Kasım Ağa 1107(M.1695) 1 yıl, (Tekrar) İsmail Bey 1108(M.1696) 7 yıl, Yakup Paşazâde Süleyman Bey 1115(M.1703) 1 yıl, Millizâde Mustafa Bey 1116(M.1704) 1 yıl, Deli Halil Ağa 1117(M.1705) 1 yıl, Yakup Paşazâde Osman Bey 1118(M.1706) 2 yıl, Millizâde Mustafa Bey (Tekrar) 1120(M.1708) 2 yıl, Yakup Paşazâde Osman Bey (Tekrar) 1122(M.1710) 1 yıl, Millizâde Mustafa Bey(Tekrar 3.kez) 1123(M.1711) 1 yıl” Bu bilgileri veren Abdusselam Efendi şunları da ekler: “Milli oğulları ile Yakup oğulları arasında çok şiddetli düşmanlık vardı. Yakup oğulları “Yakubi” Milli oğulları ise “Milli” olarak tanınılmaktadırlar. Bunlardan hangisi idareci olsa diğer tarafa zulümlerde bulunur ve onların adamlarını öldürürdü. Artık Mardin öyle bir duruma gelmişti ki harabe olmuştu. Yaşanmaz bir kent halini almış, tadı kalmamıştı.” (Abdusselam Efendi, 2008: 82).

yerleşen ve güçlerini başlangıçta aşiretlerinden alan, zamanla bu güçle birlikte şehir eşrafının bazı özelliklerini de kazanarak şehirleşmiş bir aileydi.

1694 ile 1712 arasında Abdusselam Efendi'nin ifadesiyle şehrin “harabe ve yaşanmaz” olmasına sebep olan iki ailenin iktidar kavgası, 1712’de Mardin’in Bağdat’a bağlanmasıyla sona ermiştir. Bu sürecin ilk yıllarında Milliler, Bağdat valilerini etkilemeyi başarıp Mardin yöneticiliğini almış olsalar da bu durum uzun süreli olmamış, kısa bir arayla iki kez Mardin voyvodaliğine atanan Bağdatlı Hacı Sadık Ağa'nın 12 yıl süren ikinci yöneticiliği sırasında şehir ve çevresinde istikrar sağlanmıştır. Abdusselam Efendi'nin asayışı sağlayıp, 1700 köyü tamir ettiğinden bahsettiği Hacı Sadık Ağa'nın bunları yaparken çok da rahat olmadığı şer'îye sicillerinden anlaşılmaktadır⁷. Buna göre; urban eşkıyasının Bağdat'a saldırılarının önlenmesi için valinin maiyetine çok sayıda askerle katılan Mardin voyvodası Sadık Ağa hakkında bazı dedikodular çıkmış ve görevden alınması istenmiştir. Ancak, muhtemelen Bağdat valisinin kendi temsilcisi olarak gördüğü voyvodayı desteklemesi üzerine bu dedikoduların yersiz olduğu, voyvodanın azlını gerektirecek bir şey olmadığı ve hakkındaki dedikoduların önlenmesi gerektiğine dair buyruldu gönderilerek şikâyetlerin önü alınmıştır (MŞS 252, 15 Cemaziyelahir 1138).

18.yüzyılın başında Milliler ile Yakuppaşazâdelerin ön plana çıktığı yerel iktidar grupları arasındaki mücadeleye yüzyılın son çeyreğinde askeri güçleri ile ön plana çıkan Ömeryan, Daşi, Mişkin ve Sürgücü aşiretleri de katılmıştır. Bir yandan Bağdat valilerince atanan voyvodalar diğer yandan şehir bürokrasisini ellerinde tutan eşraf ve tüm bu dengeler arasında hem kendi adlarına hem de müttefik oldukları diğer iktidar gruplarının adına kullandıkları silahlı güçleriyle aşiretler şehirdeki çatışmanın taraflarıdır. Bu mücadelelerde özellikle Sürgücülerin şehre yönelik tazyiklerine karşı Mişkin ve Daşiler, şehir eşrafiyla ittifak halindedirler. Daşiler şehrin çevresindeki köylere, Mişkinler ise aşiretlerin şehre girebilecekleri iki kapıdan biri olan Diyarbakır Kapı'ya ki sonradan adı Mişkin Kapı olacaktır, yerleş(tiril)erek şehrin güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Bu süre zarfında, yöneticilerin bazılarının 8 gün bazılarının 12 gün görevde kalabilmeleri dengelerin ne kadar kaygan bir yapıya sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Abdusselam Efendi, 2008:86). 19. yüzyılın ilk yarısında Mardin hâkimiyeti için yapılan mücadeleler ve yerel iktidar gruplarının durmadan çatışması, şehrin yeniden bir çatışma alanı haline gelmesine sebep olmuştur. Bu çatışmalarda yerel iktidar gruplarının kendi aralarındaki çıkar çatışmaları ile merkez eyalet valilerinin bölgede hâkim güç olmak istemeleri temel faktör olmuştur. Bu süreçte kimi zaman şehrin tamamen kuşatılması, kimi zaman sadece kalenin kuşatılması, kimi zaman belirli güçlerin şehrin belli mahallelerini ele geçirmeleri sonucunda mahalleler arasında çatışmalar, bazen şehrin çarşısını

⁷Abdulgani Efendi, “1700 köyün tamiri çok görünüyor, 170 olsa gerek” diyerek Abdusselam Efendi'nin verdiği bilgiyi yanlış veya abartılı bulmaktadır. Abdulgani Efendi, 1999: 146.

hedef alan yağmalamalar şeklinde kendini göstermiştir. Tarafların birbirlerinin evlerini basıp yağmalamaları da az rastlanan şeylerden değildi.

Şehir bürokrasisinde de yerel iktidar grupları arasında bir dağılım söz konusuydu. Ulema sınıfının ulaşabileceği, naiblik ve müftülüklerde Hindizâdeler ön plana çıkmıştır. Ağazâdeler (Mardinizâdeler) şehir uleması içinde yer alıyorlardı (Büyüker, 2007: 75 vd). Şehrin ilmiye sınıfı içinde sayılabileceğimiz Hindizâde ve Ağazedelerle birlikte Necmizâdeler ve Faşuhzâdeler bürokratik görevlerde (klasik adlandırmasıyla kalemiye sınıfında) etkin ailelerdi. Azizzâde ve Şehzâdeler mahkeme vekillikleri (MŞS 193, 29 Zilhicce 1282), Kömlizâdeler müjdecilik adı verilen ve hacı adaylarından haber getirip-götürme işiyle görevliyidiler. Kikizâdeler, Millizâdeler ve Gözüzâdeler (Yakuppaşazâdeler) kentin üst düzey yöneticiliğine taliptiler. Daşiler ve Mişkinler ise şehirde daha çok askeri gücü temsil ediyorlardı (Özcoşar, 2009:97vd). Özellikle Daşiler, “Tüfenkçibaşılık” ve “Odabaşılık” gibi voyvodaların ortakları olarak hareket edebildikleri görevler alıyorlardı. Tüm bu dağılım görevlerin, Osmanlı idari literatüründe ifade ettikleri anlamdan çok Mardin idaresinde dengeleri korumak ve yerel iktidar gruplarını tatmin etmeye yönelik oldukları izlenimi vermektedir.

Tüm bu dengeler arasında göz ardı edilen bir grup da gayrimüslimlerdir. İslam hukukunun zımmi statüsü çerçevesinde belli hak, sorumluluklar yanında Müslümanlarla kıyaslandığında tamamı dezavantaj sayılamayacak bazı mahrumiyetlerle karşı karşıyadırlar. Bu mahrumiyetler içinde en belirgin olanı İslam toplumunda siyaset yapma yasağıdır. Bu yasak daha baştan itibaren politik alanların tümünde safdışı olmaları anlamı taşıyor ve görmezden gelinmelerine sebep oluyordu. Mardin gibi hayatın her alanında oldukça görünür oldukları bir nüfusa sahip oldukları bir şehirde bile söz konusu şehrin yönetimi olunca gayrimüslimlerden bahsedilmez. Abdusselam Efendi'nin şehre dair oldukça detay bilgiler sunduğu Tarih'inde; gayrimüslimlerden hiçbir şekilde bahsedilmemesi bunun önemli göstergelerindendir. Ancak hem ticaret hem de şehrin çarşısındaki bütün meslek dallarında etkin olan gayrimüslimlerin sahip oldukları ekonomik güç onlara aynı zamanda gizli bir iktidar alanı da açıyordu. İslam/Osmanlı toplumun hemen her dönemde önemli sermayedarlarından olan gayrimüslimler Osmanlı ekonomik sisteminde de önemli yatırımcılar olarak mukataa gelirlerine yatırım yapmışlardır. “Mukataât-ı hâssadan debbağhâne, kirîşhâne ve şirikhâne mukataaları” Mardin'de gayrimüslimlerin yatırım yaptıkları alanlardan bazılarıdır (MŞS 259, 4 Rebiülahir 1007).

Şehirde bir politik bir güç olarak yeniçerilerden de bahsetmek gerekir. Kapıkulu askerleri eyalet askerleri ile birlikte düşmana karşı oluşturulan Osmanlı ordusunun etkili gücü olmakla birlikte, taşrada yerel iktidar gruplarının kontrol altında tutulması ve Osmanlı merkezi iktidarının askeri gücü olarak padişah otoritesinin bütün Osmanlı topraklarında hüküm sürmesi gibi bir rol de üstlenmişlerdir (Çiftçi, 2010: 29). Devşirmelerden/kölelerden oluşan bir ordunun Osmanlı merkezinin en önemli kuvveti olmasının yanında zamanla toplumsal

gücü oldukça etkili bir isyancı kuvvete dönüşmesi Osmanlı tarihinin en önemli ironilerinden biridir (Kafadar, 1981: 120). Bu ironinin önemli sebeplerinden biri taşradaki yeniçerilerin kurdukları ilişki ağıdır. Başlangıçta kalelerde az sayıda bulunan yeniçeri nüfusu, Kanuni dönemindeki Şehzâde Bayezid vakasında merkezi iktidar ile taşra idarecileri arasında yaşanan güven bunalımı sonrasında, yasadışı ve kullukçu ismiyle atanan yeni gruplarla arttırılmıştır. Taşradaki yeniçerilerden geliri/ ulûfesi az olanların pek çoğuşehirde bekâr odalarında topluca ikamet etmekte, geliri daha iyi olan ve ocağın ihtiyaçları olarak nitelendirilen yüksek rütbeliler ise şehir halkı ile kaynaşarak evlilikler gerçekleştirmekte, ticaret ve esnafılık yapmakta ve çeşitli eminlikleri tasarruf etmektedirler. Yeniçeriler kul aslından geldikleri için özellikle gayrimüslimler ile daha yakın ilişki kurabilmekte, gayrimüslimlerin mahallesinden daha kolay ev alabilmekte ve onlarla alışverişte bulunabilmektedirler (Çiftçi, 2010: 37). Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi 16. yüzyıldan itibaren Mardin’de de, yeniçerilerin şehir halkı ve yerel iktidar gruplarıyla akrabalık ve iş ilişkileri kurmaktan geri kalmadıkları söylenebilir (Aydın vd., 2001: 154). Normal şartlarda merkezî otoritenin Mardin’de temsilcileri olmaları gerekirken, çoğu kez bu ilişkiler sebebiyle bazen kendi başlarına bir güç olmuşlar bazen de yerel iktidar gruplarının destekçileri olarak yönetimde önemli rol oynamışlardır (Bkz. Hourani, 1968: 49 vd). 1712’deki bir yazışmadan Mardin kalesindeki “Yeniçeri'nin müstahfızan-ı kale ve ahali ile hüsn-i muaşeretini” bulunmadığını ve Dizdar Mustafa İbrahim’in “Dizdar-ı sabık diğer Mustafa'nın mahdumu” olduğunu öğreniyoruz (BOA, İE.AS., 72/6502). Abdulgani Efendi'nin 1779'a dair bahsettiği olaylar yeniçeriler ile Mardin’de farklı gruplar arasındaki sorunların boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Detayları verilmeyen olaylar sonrasında halk tarafından istenmemesi sebebiyle yeniçerilerin Mardin’den çıkarıldığından ancak daha sonra bazı kimselerin İstanbul’a başvurup yeniçerilerin gönderilmesini istemesi üzerine yeniçerilerin bir kısmının tekrar şehre geldiği ama bu kez de “içkiciliğe, kötülük yapmaya, günah işlemeye, gençlere sarkıntılığa” başladıklarından bahsedilir. Bu olayların vardığı son nokta Voyvoda Arap Ali Ağa’yı ve Haznedarı Süleyman Ağa’yı öldürmeleridir. Bunun üzerine, 4 aylık bir uğraştan sonra tekrar Mardin’den çıkarılmışlar (Abdulgani Efendi, 1999: 196-197) ve Abdusselam Efendi'nin tabiriyle “Mardin’de yeniçeri ocağı feshedilmiştir” (Abdusselam Efendi, 2008: s.86-87). Abdulgani ve Abdusselam efendilerin bu iddalarına rağmen şer’iye sicillerinin verdikleri bilgiler, 1814’te Mardin kalesinde halen yeniçerilerin varlığını göstermektedir (MŞS 202, 12 Şevval 1229). Bu denli büyük bir olaydan sonra Mardin’de yeniçerilerin halen varlıklarını devam ettirmiş olmaları oldukça zor görünse de Mardin’in Bağdat’a bağlılığı ve Gürcü Kölemen yöneticilerin atanmış olması dikkate alındığından kaynaklarda yeniçeri olarak bahsedilenlerin Kölemen olması mümkündür.

İktidar Mekânları

Lefebvre (2014), “Sadece mekânın ve mekân üretiminin kavramları, (gerçeklik ve kavram olarak) iktidar çerçevesinin somuta erişmesini sağlar.

Merkezi iktidar bu mekânın içinde tüm diğer iktidarların üzerinde yükselir ve onu ortadan kaldırır” (S, 289) derken, iktidar-mekân ikilisinin birbirlerini mümkün kılan ilişki ağının derinliğine vurgu yapar.

Mardin’de iktidar-mekân ilişkisinin bize sunduğu bilgiler iktidarı oldukça yerel, karışık ve geçici bir güç olarak okumamıza yol açıyor. Mardin’de iktidar ilişki ağlarını diğer tüm bağlamlardan soyutlayıp salt mekân üzerinden okuduğumuzda ortaya çıkan tablo Osmanlı merkezi iktidarına dair çok az şey sunmaktadır. Lefebvre, iktidarın gücünün önemli bir göstergesi olarak mekân üretmeyi işaret eder (2014: 82). Mardin’de Osmanlı merkezî iktidarının mekân üretmediği, mekânı temellük ettiği tespiti üzerinden yapılacak değerlendirmeler iktidarın etki oranını da göstermektedir. Politik kurum ve aygıtların değişimi Osmanlı merkezinin iktidar gücünü belli oranlarda etkili kılsa da, iktidar mekân ilişkisi merkezi iktidarın gücünün sınırlarını sunmaktadır.

Şehir mekânının tarihî süreç içinde yeni biçim ve işlevler kazanması süreklilik arz eden bir durum olarak değerlendirilse de Osmanlı dönemi Mardin’inde böyle bir değişimden çok bir durağanlıktan bahsedilebilir. Mardin’de, Osmanlı merkezî iktidarının herhangi bir imar çalışması olmadığı gibi, özellikle 19. yüzyıl öncesi dikkate alındığında, sivil hayırseverlerin bile yaptıkları cami/mescid gibi yapılar bir elin parmaklarını geçmez⁸. Şehir bütün bir Osmanlı hâkimiyeti süresince genel yapısını nerdeyse tamamen korumuştur. Osmanlı’nın mekânsal katkısı bağlamında Mardin’i bir Osmanlı şehri olarak tanımlamak oldukça zordur.

Bir şehrin Osmanlı için ne kadar önemli olduğunun en önemli göstergesi şehirde Osmanlı yapılarının/yatırımlarının ne kadar olduğuyla ölçülebilir. Bu bağlamda, Canbakal’ın Osmanlı Anteb’i için söylediğini Mardin için de söylemek mümkündür. Mardin’in “hiçbir zaman İstanbul’dan özel bir ilgi görmediği söylenebilir. Örneğin ne bir Osmanlı sultanı ne de bir hanedan üyesi kenti kendi kudretlerinin gösterişli simgesi olan bir vakıfla donatmaya gerek duydu” (Canbakal, 2009: 76). Bu durum mekânsal olarak bir şehre Osmanlı katkısının hangi durumlarda gerçekleştiği ile ilgilidir. Şehri mekânsal açıdan dönüştürme girişiminin merkez tarafından yönlendirildiği durumlar askerî ve ticarî alanlarla sınırlıydı. Bunun dışındaki sosyal mekân imarı, yine stratejik önemden bağımsız olmayan ama şehrin ihtiyaçlarını da dikkate alan bir planlama dâhilinde, hanedan ve üst düzey yöneticilerin hayırseverliğine kalmıştı. Başkent dışında bir şehrin hanedana ev sahipliği yapması, şehzâdelerin sancağa çıktıkları şehirler hariç, imkân dâhilinde olmadığından bir şehri hanedan üyelerinin ziyareti için sefer sırasında yol güzergâhında olması dışında bir seçenek yoktu. Bilindiği kadarıyla hiçbir hanedan üyesinin Mardin’e bu veya başka bir sebeple gerçekleşen bir ziyareti yoktur. Yüksek düzeyden yöneticiler için de Mardin yüksek yatırımlı bir

⁸ XVI. yüzyılda Kiseyri Camii, Arap Camii; XVII. yüzyılda Zairi Camii; XVIII. yüzyılda Halife (Hacı Ömer) Camii, Şeyh Şarran Mescidi; XIX. yüzyıl Hamit Camii, Hamidi Türbesi inşa edilen yapılar olmuştur. Alioğlu, 2003:46.

hayırseverliği gerektirecek önemde olmamıştır. Merkezden atanan yöneticilerin şehri, çoğu zaman yerel iktidar gruplarının aracılığıyla yönetmiş olmaları, mekânsal değişimde merkezî iktidarın etkili olmamasının bir değer sebebi olarak sayılabilir.

Burada karşılaşılan soru, Osmanlı'nın imarına önem vermediği şehri nereden yönettiğidir. Yönetim mekânları bağlamında değerlendirildiğinde Osmanlı merkezî iktidarının Mardin'de mekânsız olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte kale, saray, mahkeme binası ve voyvoda konaklarını iktidar mekânları olarak ayrıca incelemek gerekecektir.

Şehrin kuruluş hikâyesinin başladığı yer kaledir. Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında, kadı ile birlikte kaleye yönetici olarak dizdarın atanmış olması Osmanlı merkezî iktidarının kaleyi doğal yönetim merkezi olarak kullandığına işaret eder. Bir saray, mescid, hamam, hapishane ve yeniçerilerin kaldığı mekânlar ile muhtemelen mescid imamı gibi görevlilerin kalacağı birkaç konuttan oluşan bir müştemilata sahip olan kale Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarından itibaren sık sık tadilat görmüştür (Bkz. Göyünç, 1991: 92). 16. yüzyılda kalenin bölgede önemli bir askeri üs olduğunu ve özellikle Bağdat tarafında asker sevkiyatında kullanıldığını bilinmektedir (5 Nolu Mühimme, 27 Receb 973). 1757 tarihli mahkeme kayıtlarında terekesine rastladığımız Molla Halil'in kalede "sakin" olması, 18. yüzyılda mescidin halen aktif olduğunu göstermektedir (MŞS 247, Evahir-i rebülevvel 1171). Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında yeniçerilerce kullanılan sarayın daha sonra voyvodalarca da kullanıldığını Voyvoda Yakup Paşa'nın 1629'da batı sarayını bırakarak doğu sarayını inşa ettiğini bilgisinden çıkarabiliriz. Kale, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar da şehre hâkim olmanın en önemli göstergesi olmuştur. Yüzyılın başlarından şehirde yaşanan kargaşa ortamında kalenin taraflar arasında bir çatışma alanına dönüşmesi üzerine bölgede merkezî idareyi tesis ile görevlendirilmiş olan Diyarbakır Valisi Mustafa Reşid Paşa, İstanbul'a kalenin yıkılmasını önermiştir. Buna göre; Mardin'de merkezî otoriteyi tesis etmek, yerel iktidar gruplarının etkinliğini kırmak, isyanları engellemek için eşkiya barınağı haline gelen kalenin yıkılması ve şehirdeki güvenlik görevlilerinin sayısının artırılması gerekmektedir. Meclis-i Şura'da yapılan görüşmede bu öneriler değerlendirilmiş; Bağdat yolu üzerinde önemli bir mevkiye olan Mardin kalesinin yıkılmasının uygun olmadığı ve kalenin elde tutulmasının bölgedeki güvenlik açısından daha isabetli olacağı kararlaştırmıştır (Ertaş, 2007: 505). Mardin'in bir şehir olarak gelişmesinde önemli etkiye sahip olan kalenin yıkılmasına müsaade edilmemesi, yüzyılın ilk yarısında, harabe haline rağmen halen aktif olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde kalenin en önemli özelliği eyalet gücünü temsil eden askerleri barındırması ve cephanelik olmasıdır (MŞS 253, 7 Ramazan 1254; 29 Safer 1255).

Mardin'de mahkeme binasına dair ilk bilgiler Artuklu dönemine aittir. Artuklu dönemine dair anlatılar Latifiye Camii'nin mahkeme olarak kullanıldığından bahsetmektedir (Katip Ferdi, 2006: 31). Osmanlı döneminde

Mardin’de herhangi bir cami veya medrese binasının mahkeme olarak kullanıldığına dair bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen naibin konağı aynı zamanda mahkeme binası olarak kullanılmaktaydı. 18. yüzyıla dair bazı kayıtlarda, politik ve idari konularda yapılan yargılamaların ise voyvoda tarafından yapılıyor olması, voyvoda konaklarının da mahkeme olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir (MŞS 195, 10 Rebiülevvel 1179).

Mardin yöneticilerinin kullandıkları mekânlar konusunda elimizdeki tek örnek Millilerin konağıdır. Kaledeki sarayın belli dönemlerde voyvodalarca kullanıldığından bahsetmiştik. Ancak saray, görevden alındıkları zaman aynı şehirde hayatlarını devam ettirecek yerel iktidar temsilcilerine pek cazip gelmemiş olmalıdır. Millilerin en önemli rakipleri Yakuppaşazâdeler daha 17. yüzyılda Abdusselam Efendi’nin doğu sarayı dediği, mahkeme kayıtlarına göre Göllasiyan mahallesinde bulunan konağı yapmışlardı (MŞS 6884, 3 Zilhicce 1154). Yakuppaşazâdelerin en büyük rakipleri olan Milliler ise kaleye yakın bir noktada Medrese Mahallesi’nde bir konak inşa ederek yönetici oldukları dönemlerde burayı yönetim merkezi olarak kullanmışlardı. Oldukça geniş ve korunaklı bir konak olan Millilerin evinin inşa süreci hakkında pek bilgiye sahip değiliz. Ancak bir ortaçağ şehri niteliğini uzun zaman önce edinmiş Mardin’de, 18. yüzyıl şehir dokusunda konağın sahip olduğu kadar boş arazi parçasının bulunması kuşkuludur. Özellikle de parselin bulunduğu noktanın prestiji, bu alanın konaktan çok daha önceleri kullanılmış olması düşüncesini desteklemektedir. Bu bağlamda Milliler şehre geldiğinde konağın yerinde bir yapıya da yapılar grubunun olmadığı söylenemez. Milli ailesinin gücü, şehir hayatında hemen etkinleşmeleri gibi durumlar ise, bu konağın aileye seçilerek verilmiş olması ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Alioğlu, Mardin evlerine dair çalışmasında konakla ilgili şu bilgileri verir: *“Konağın şehir dokusundaki yeri, sırtını kalenin altındaki yamaca dayayarak savunmalı bir biçimde oluşması, bağımsız birimlerin plan, cephe biçimlenmesi, işlevleri, boyutları, erken tarihli bazı anıtsal yapıların mimari biçimlerinin izleyicisi olma gibi özellikleri düşündürücüdür. Bu veriler, konağın Milli ailesine verilmeden daha önce yapıldığının yanı sıra yönetici evi, saray gibi önemli bir işleve de sahip olduğu kanısını vermektedirler. Ancak, yapılacak tarihi araştırmalar ve yapı alanında, bazen arkeolojik nitelik kazanması mümkün olan incelemeler sorunu aydınlatabilecektir”* (2003:144). Millilerin evi dışında Mardin’de politik ve ekonomik iddiası olan neredeyse bütün ailelerin benzeri korunaklı konaklara sahip oldukları söylenebilir.

Sonuç Yerine

Osmanlı idari yapılanması teorik olarak, merkez ve taşra organlarının Divân-ı Hümâyûn tarafından merkezden yönetildiği bir yönetim anlayışına göre düzenlenmişti. Eyalet ve sancaklardaki idarî, malî ve adlî mekanizmalar bütünü ile merkezdeki Divân-ı Hümâyûn’un direktifleri doğrultusunda hareket etmek zorundaydılar. Buna göre sancak ve kazalar merkezden tayin edilen yöneticiler tarafından idare edilmekteydiler. Sancakta yürütmenin sorumlusu sancak beyi ile

yargının sorumlusu kadının taşrada bir nevî kuvvetler ayrılığı şeklinde merkezî otoriteyi temsilleri söz konusuysa. Osmanlı arşivi teferruat sayılacak konularda bile merkezin taşraya müdahale ettiğini gösteren örnekler sunmaktadır. Bununla birlikte taşrada, bu teorik tasavvurdan ziyade kendine has bir gerçeklik hâkimdir. Taşranın sosyo-ekonomik sınıfları, mutlak merkezîyetçi teorinin aksine kendilerine iktidar alanları oluşturmaya yönelik girişimlerde bulunmuşlar ve genellikle bunda başarılı da olmuşlardır. Aslında Osmanlı Devleti, iktidarını yerel güçlerle paylaştığı uygulamalarla bu durumu kabullenmiştir. Ayanlık, bu uygulamaların başında gelmekteydi. Malî alanda iltizam ve havale sisteminin kullanılması da benzer sonuçlar doğurmuştur. 1695'te uygulanmaya başlanan malikane sistemi ise yerel güçlerin iktidar alanlarını daha da genişletmiştir.

Şehir ve iktidar bağlamında modernlik öncesi Mardin'inde Osmanlı iktidarının nasıl ve hangi sosyo-politik ağlar üzerinden işlediğine dair veriler çok katmanlı bir ilişki ağına işaret etmektedir. Padişah, merkez ordusu ve bürokrasisinin taşradaki temsili varlığının yerel iktidar gruplarına açtığı pratik iktidar alanları bu katmanlar içinde yerel iktidar gruplarından söz etmeyi mümkün kılar. Kuşkusuz yerel iktidar grupları homojen bir sosyo-politik yapıya dayanmıyordu. Şehirde her daim varlığını /iktidarını bir şekilde devam ettirebilme yetenek ve kıvraklığına sahip şehirli aileler bu gruplar içinde ön plana çıkmaktaydı. Soyluluk ve belirli bir ekonomik güce dayanan bu ailelerin şehrin politik öznesi olma imkanlarını devamlı kılma ile daha alt seviyede olanların bu gruba dahil olma çabası bu grubun motivasyon kaynağıdır. Apolitik bir görünümün, bütün politik taraflarla birlikte hareket etme imkânı tanıdığı şehirli aileler için merkezi iktidarın nasıl bir sistem uyguladığı değil, bu sistemin şehirdeki temsilcisinin kim olacağıdır. Osmanlı merkezi iktidarının teorik uygulamalarından çok bu uygulamaların pratik yansımalarında kendilerinin yeriyle ilgilenen bu grubun başlıca iki rakibinden bahsedilebilir: Merkezi iktidarın görevlileri ile başka bir yerel iktidar grubu olarak aşiretler.

Osmanlı hâkimiyeti süresince, merkezî iktidarın daha çok temsilcileri aracılığı yönettiği şehirde merkezden atanan yöneticilere rastlamak oldukça ender rastlanan bir durumdu. Aşiretler ise göçebe veya yarı-göçebe olmaları sebebiyle sistemini asker ve vergi toplamak üzerine kuran Osmanlı Devleti'yle sık sık karşı karşıya gelen bir merkezkaç kuvveti olarak ön plana çıkmaktaydı. Her iki rakibin durumu da şehirdeki yerel iktidar gruplarına avantaj sağlamakta ve iktidar alanlarını güçlendirmekteydi. Bu avantajın ortadan kalktığı durumlarda ise merkezî hükümet ile aşiret güçlerini karşı karşıya getirip çatıştırmak çok zor değildi. Buna rağmen iki rakipten birinin şehirde iktidara sahip olması durumunda "Mardinlileştirme" güçlü bir seçeneğe dönüşüyordu. Zülkadiriye Beylerbeyi Yakup Paşa'nın ailesi ile Milli ve Kiki aşiretlerinden bazı ailelerin belli dönemlerde şehirlileş(tiril)mesi bu durumun örnekleri olarak sunulabilir. Daşi ve Mişkin örneklerinde ise aşiretlere iktidardan pay vererek kendi iktidar alanlarını paylaşmak ve şehirli olma (veya şehirli sayma) ayrıcalığını bahşetmek karşılığında

başka aşiretlere karşı kendileri adına şehri koruyacak bir askeri güce sahip olmak başka bir seçenektir.

Şehirdeki Osmanlı bürokrasisi ve aygıtları, bu iktidar grupları tarafından kullanılan bir araçtı ve yukarıda bahsettiğimiz yarı bağımlılık halinin bunları kullanabilme iradesiyle somutlaşıyordu. Burda altını çizerek belirtmek gerekir ki yerel iktidar grupları kavramı üzerinden tanımladığımız seçkinleri, devletle halk arasındaki aracı sınıf olarak tanımlamak çok mümkün değildir. Bu seçkinlerin, şehir devlet ilişkisinde şehir halkının menfaatlerini gözeten gruplar olarak değerlendirecek bir veriye sahip değiliz. Uğraşlarının temelinde kendilerine ait gördükleri iktidar alanını korumak ve sürekli kılmak vardır.

19. yüzyılda Osmanlı yönetiminde oldukça köklü değişikliklere gidilerek merkeziyetçilik politikalarına ağırlık verilmesine rağmen Mardin’in politik tarihi, yerel iktidar gruplarının kendilerine iktidar alanı oluşturma mücadelelerinden ibaret olmaya devam etmiştir.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İE.AS., 72/6502
Divan-ı Hümayun Sicilleri, Diyarbakir Ahkâm Defterleri, C.2 , Editör: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır 2016.
Diyarbakır Şer’iyye Siciller (DŞS): 3754, 3712, 3743 Nolu Şer’iyye Sicilleri.
Mardin Şer’iyye Siciller (MŞS): 193,195, 202, 247, 252, 253, 259, 6884NoluŞer’iyye Sicilleri.
Mühimme Defterleri: 3, 5, 82 Nolu Mühimme Defterleri.

Kıtaplar-Makaleler-Tezler

- Abdulgani Efendi. (1999). Mardin Tarihi. Burhan Zengin (Haz.). Ankara.
Abdusselam Efendi. (2008). Mardin Tarihi, Çeviren: Hüseyin Güneş. İstanbul.
Akdağ, M. (1995). Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559). İstanbul: Cem.
Akdağ, M. (2009). Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celâf İsyanları”. İstanbul. YKY.
Alioğlu, E.F. (2003). Mardin Şehir Dokusu ve Evler. İstanbul: Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı.
Aydın, S. ; Emiroğlu, K.; Özel, O. Ünsal, S. (2001). Mardin Cemaat Aşiret Devlet. İstanbul: Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı.
Ayn-ı Ali Efendi. (1280). Kavânîn-i âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân. İstanbul.
Başarı, Ö. (2009). “XVIII. Yüzyılda Diyarbakir Voyvodalığı’nın Mekânsal Örgütlenmesi.” The Journal of International Social Research, Volume: 4 Issue: 18, 196-229.
Bidlîsî, İ. (2001). Selim Şah-nâme, Hicabi Kırlangıç (Haz.) Ankara: Kültür Bakanlığı.
Büyüker, K. (2007). “İstanbul’da Mardinli Bir Asker, Mutasavvıf: Ömer Fevzi Mardini (1878-1953). Makalelerle Mardin IV. İstanbul: 75-95.

- Canbakal, H. (2009). 17.Yüzyılda Ayntâb, Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset. İstanbul: İletişim.
- Çadırcı, M. (1997). Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı. Ankara: TTK.
- Akdağ, M. (1995). Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559). İstanbul: Cem.
- Çiftçi, C. (2010). "Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri". OTAM, Sayı 27, 27-58.
- Ertaş, M.Y. (2007). "Tanzimat Döneminde Mardin ve çevresinde Devlet Aşiret İlişkileri". Makalelerle Mardin, C.I. İstanbul. 497-528.
- Faroqhi, S. (2004). "Krizler ve Değişim". Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914 Cilt 2. Halil İnalçık-Donald Quatert (Ed.). İstanbul: Eren. 543-758.
- Genç, M. (2014). Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötügen.
- Göyünç, N. (1991). XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı. Ankara: TTK.
- Göyünç, N. (1994). "Diyarbakır". DİA, C.9. İstanbul:DİB, 464-469.
- Günay, R. (2002). 259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Marin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır.
- Hoca Sâdeddin. (1280). Tâcû't-Tevârîh, C.II. İstanbul.
- Hourani, A. (1968). "Ottoman Reform and the Politics of Notables". Beginnings of Modernization in The Middle East, William R. Polk-Richard L. Chambers (Ed). Chicago and London: The University of Chicago, 41-68.
- Kafadar, C. (1981). Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict, M.A. Thesis, McGill University, Montreal.
- Katip Ferdî. (2006). Mardin Artuklu Melikleri Tarihi. Ali Emirî (Naşir), Y.Metin Yardımcı (haz.). İstanbul.
- Lefebvre, H. (2014). Mekanın Üretimi. Çeviren: Işık Ergüden. İstanbul: Sel.
- Öz, M. (2010). "Tahrir". DİA, C.39. İstanbul: DİB, 425-429.
- Özcoşar, İ. (2017). "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş". Osmanlı Devleti ve Kürtler. İbrahim Özcoşar-Shahab Vali (Ed.), İstanbul: Kitap, 9-36.
- Özcoşar, İ. (2009). Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin 1800-1900. Mardin.
- Özkaya, Y. (1994). Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık. Ankara:TTK.
- Özvar, E. (2001). "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş".IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey, Dubrovnik-Croatia, 93-115.
- Ünal, M.A. (2006). "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Tımar Tevcihleri –Mîr-i Aşiret ve Cebelü Tımarları." I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu. İstanbul.281-299.

Yenidünya, S. (2009). "XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nin Bağdat'ta Kölemen Hâkimiyetini Kaldırma Teşebbüsleri." Türk Dünyası Araştırmaları, S. 182, 1-46.